

Dick de Boer

Persoonlijkheden

De proost en de Paus

Hoe de wegen van twee fascinerende persoonlijkheden elkaar kruisten.

Dick de Boer behandelt de interessante levensverhalen van Emo, een leergierige Groninger proost, en paus Innocentius III. Aan het turbulente begin van de dertiende eeuw kruisten hun wegen elkaar in Rome.

Tussen 19 januari en 11 maart van het jaar 1212 verbleef de Groninger Emo van Huizinge in Rome. Hij was daar om, als proost van een pril kloostertje dat eigenlijk nog naamloos was en daarom als Nijeklooster werd aangeduid, steun te verwerven van de paus in zijn conflict met de bisschop van Münster over de schenking van de kerk van Wierum aan zijn kloostertje. Deze paus was 'superpaus' Innocentius III die de droom van de pauselijke suprematie nieuw leven inblies. Zo raakte de wereld van de Groningse veten verweven met die van concilies, ketterijen en keizerpolitiek. En zo kruiste een leergierige Groningse mannetjesputter het pad van een resolute 'power-broker' in één van de meest bruisende perioden uit de Europese geschiedenis. Deze bijdrage geeft een beknopt dubbelportret van Emo en Innocentius om via een vergelijking van hun opleiding en hun drijfveren een indruk te krijgen van twee persoonlijkheden, tot aan het moment waarop het lot hen samenbracht.

Emo en zijn emoties

Alles dat we over Emo weten moeten we ontleen aan de kroniek van de abdij Bloemhof, of Floridus Hortus. Dat was de naam die Emo's klooster vanaf 1217 zou dragen. De kroniek is het resultaat van notities die hij zelf schreef over de begintijd van zijn klooster en die zijn voortgezet door zijn tweede opvolger als abt, een zekere Menko, die aan Emo's aantekeningen de vorm zou geven waarin ze zijn overgeleverd. Het oudste bewaarde exemplaar van deze kroniek is een dertiende-eeuws handschrift, dat sinds 1852 eigendom is van de Groningse Universiteitsbibliotheek, en waarin in elk

geval de hand van Menko herkend is. Het handschrift is in de loop van de tijd intensief gebruikt. Zo voorzag de oervader van de Groningse universiteit – Ubbo Emmius – het van talloze aantekeningen toen hij er gebruik van maakte voor zijn *Rerum Frisicarum historiae*. Emo's aantekeningen zijn voor een deel van persoonlijke, we mogen zelfs zeggen 'intieme' aard; als een echt 'ego-document'. De meest persoonlijke ontboezemingen hebben de vorm van een zogenoemd *soliloquium*, letterlijk een alleenspraak, een soort van dialoog met zichzelf. De schrijver laat de lezer toe in zijn angsten, zijn twijfels en zijn overtuigingen, hoewel dat niet met alle teksten de bedoeling lijkt te zijn geweest. Een deel van zijn aantekeningen lijkt Emo vooral voor zichzelf te hebben geschreven, als middel om via de pen bij zichzelf te biecht te gaan. Maar in andere gevallen lijkt het of Emo – of zijn bewerker – de tekst wel degelijk voor 'consumptie' door anderen bedoeld had. Een mooi voorbeeld is een passage na de beschrijving van de Marcellusvloed van 1219, wanneer hij (in de derde persoon) schrijft: 'Deze en soortgelijke zaken stelde hij op schrift voor zichzelf om voortdurend de grootse, wonderbaarlijke en ontzagwekkende daden van God te overdenken; maar ook voor u, lezer, opdat iedereen wordt aangespoord om met de wijze zijn huis te bouwen op de rots ...'.¹

Daarnaast heeft Menko in zijn deel van de kroniek allerlei mededelingen over het leven van Emo gedaan, die we met een korreltje zout moeten nemen, omdat Menko een mateloze bewondering koesterde voor de stichter van zijn klooster en niets liever gezien zou hebben dan dat Emo heilig verklaard zou zijn. Menko liet het dan ook niet na om na zijn beschrijving van het voorbeeldig overlijden van Emo – in de nacht van St. Lucie (13 december) 1237 – melding te maken van diens voorspellende gaven en van het feit dat na het aanroepen van de overledene wonderen geschied waren.² Toch is het zover nooit gekomen. Misschien was Emo alles bij elkaar genomen, met zijn twijfels, emoties en ambities net iets te wereldlijk om een serieuze postume carrière als Groninger heilige aan te kunnen.

Emo's jeugd en scholing

Toch kunnen we op grond van de schaarse gegevens een reconstructie maken van Emo's leven. Hij moet omstreeks 1170-1175 geboren zijn als telg van

1 H.P.H.Jansen (†) en A. Janse, *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum. Middeleeuwse studies en bronnen*, xx (Hilversum 1991) 119.

2 Ibidem, vooral pp. 332-333.

een geslacht dat hoorde tot de elite van de Ommelanden (die toen trouwens noch Gronings, noch Ommelanden waren, aangezien de stad Groningen nog lang niet de dominantie bezat die later die begrippen in het leven zou roepen). Van een gelijknamige oudere neef van hem, een zoon van de broer van zijn vader, werd gezegd dat deze *nobilis* was.³ Daarom mogen we ervan uitgaan dat ook onze Emo behoorde tot de zogenoemde hoofdelingen, de Fries-Groningse variant van wat elders ‘welgeborenen’ heet. Hoewel we van Emo alleen maar een voornaam kennen, is het aannemelijk dat zijn familie gegoed was in Fivelgo. Dat Emo enkele jaren pastoor van Huizinge was, terwijl zijn broer Addo dezelfde positie bekleedde in Westeremden, doet vermoeden dat hun familie minstens een stevige zeggenschap had in de pastoorskeuze in beide parochies. Doordat het zogenoemde patronaatsrecht in de Friese landen in veel gevallen uitgeoefend werd door, of rouleerde langs de meest vooraanstaande geslachten, kunnen we de pastoorsbekledingen als een soort gidsfossiel voor de regionale machtsituatie beschouwen.

Vanaf het begin van zijn *puericia*, dat wil zeggen vanaf zijn zevende jaar, was Emo naar eigen zeggen geschoold in de letteren. Zijn opvolger Menko maakte het later nog fraaier door te stellen dat Emo zich al vanaf zijn kleuterjaren gretig de beginselen van de letteren (*rudimentis studis litteralibus*) eigen had gemaakt. Waar hij die scholing genoten heeft, is onbekend. Hoewel we dan nog zitten in de periode vóórdat in 1215 op het vierde Lateraanse Concilie, door Emo’s tegenpool in dit artikel, paus Innocentius III, het besluit werd genomen dat aan iedere parochiekerk een (basis-) school verbonden diende te zijn, was het onderwijsniveau in de Friese landen beslist niet slecht. In de tweede helft van de twaalfde eeuw moeten er al her en der dorpsschooltjes geweest zijn. Kloosteronderwijs was tot de stichting van het Benedictijnenklooster Feldwerd bij Holwierde, in 1183, geen optie. Het enige dat Emo in verband hiermee meldt, is dat hij op de drempel van de adolescentie, dat wil zeggen op omstreeks 15 - jarige leeftijd als een soort hospitant les gaf aan kinderen op een schooltje bij Benedictijner religieuzen; wellicht het opstartende schooltje van Feldwerd. Wat toen misschien nog een kwestie van een hoofdstuk vóórblijven op de

3 Jansen en Janse, *Kroniek*, 8-9, vertalen in de passage waarin vanuit Emo’s neef – Emo van Romerswerf – over de eerste wordt gesproken als ‘*amite filius*’ eenvoudigweg als ‘zoon van een tante’. Omdat *amita* echter een heel specifiek woord is dat wordt gebruikt als aanduiding van de vrouwe van de broer van de vader van een persoon, kan hieruit de familierelatie zuiver worden afgeleid: ‘onze’ Emo was de zoon van de broer van de vader van Emo van Romerswerf.

klas was, veranderde daarna rap. Afhankelijk van zijn feitelijke geboortear, moet deze periode als beginnend leraar van 1185-1187 of uiterlijk van 1190-1192 geduurd hebben.

Onze Emo moet een fanatiek bolleboosje geweest zijn, als we tenminste Menko moeten geloven, waar deze schrijft dat zijn idool zo ijverig met zijn neus in de boeken zat dat hij *alii conscolaribus ludentibus et discurrentibus* (terwijl zijn andere medescholierijes spelletjes deden en rondrenden) altijd maar aan het studeren of schrijven of illumineren was.⁴ Uit vrije wil en gedrevenheid.

Vijf jaar later, toen hij nagenoeg twintig jaar was (dus ergens tussen 1190 en 1195), stak Emo naar eigen zeggen de zee over, om in Oxford te gaan studeren aan het *commune studium*, waarmee de toen nog prille universiteit werd aangeduid.⁵ Dit laat zien dat het voor een jongeling van het Groningse platteland aan het eind van de dertiende eeuw doenlijk was om – net als duizenden ‘vaganten’ van elders – in het buitenland te gaan studeren. Oxford was dan een goede keuze, immers voor de Fries-Groningse gebieden aan het eind van de dertiende eeuw liepen de verbindingslijnen, in het kielzog van de handel, allereerst oost-west, van de Baltische gebieden tot Engeland en vice-versa.

Het was Emo's bedoeling om zich daar vooral verder in de *artes liberales* te bekwamen, maar na korte tijd maakte hij een ommezwaai naar de rechtenstudie. De keuze voor het recht, hem opgedrongen door zijn oudere broer Addo, die samen met hem naar Engeland was gereisd en met wie hij een kamer deelde (*secum commorante*), impliceerde in het Oxford van vóór 1200 vooral een keuze voor het canonieke recht. Misschien had Addo van ‘thuis’ wel de opdracht mee gekregen erop toe te zien dat de talenten van Emo verder werden ontwikkeld met het oog op een kerkelijke carrière. Menko voegt aan deze informatie nog toe dat de beide broers tijdens hun studie eendrachtig afschriften vervaardigden van geschriften van belangrijke schrijvers. Hij noemt vooral Ovidius, Vergilius, Sedulius, Priscianus (auteur van de meest gebruikte Latijnse grammatica voor gevorderden), en daarnaast meer in het algemeen de ‘ethici’, de satirici, allerlei dichtwerken, een reeks met naam genoemde metrische werken over theologie en allerlei niet met naam genoemde boeken over grammatica en dialectica.⁶ Een hele fruitmand vol intellectuele vruchten van de ‘permanente renaissance’

4 Ibidem, 289.

5 Ibidem, 11

6 Ibidem, XI en 289-291.

die de middeleeuwen kenmerkt, en vooral van de enorme opbloei van de wetenschappen in de twaalfde eeuw.

Maar dat was niet alles. Vol bewondering meldt Menko dat Emo en Addo over alle door hen gekopieerde werken hoorcolleges hadden gevolgd in Parijs, Orléans en Oxford, en uit de mond van hun docenten commentaren hadden opgetekend in de vorm van aantekeningen die oorspronkelijk vooral in de marge gemaakt werden de zogenoemde 'glossen'. Bovendien hadden ze er diverse eigen glossen en compendia bij vervaardigd. In de literatuur wordt erover gestreden waar het studieverblijf in Parijs en Orléans in de tijd geplaatst moet worden. Meestal gaat men er vanuit dat Emo eerst naar Oxford ging en pas naderhand naar Orléans zal zijn gereisd, om tenslotte in Parijs te studeren. Die laatste plaats was immers 'beroemd als leerschool voor de vrienden der theologie'. Daarom plaatst men de studie in Parijs in de regel als een soort intermezzo in Emo's leven, nadat hij als pastoor van Huizinge omstreeks 1205 pas echt in theologie geïnteresseerd was geraakt. Omdat dat de rechten in Orléans echter pas na 1240 onderwezen werden, moet Emo daar dus vooral colleges aan de befaamde *artes*-faculteit gevolgd hebben. Aan de nog nauwelijks tot universiteit aaneengesmede Parijse kloosterscholen en kathedraalschool, waaruit de Collèges groeiden, woedde in de jaren tachtig van de twaalfde eeuw een stromingenstrijd in de theologie, waarbij beroemde docenten als Petrus Cantor de aandacht trokken. Toch gingen de meeste studenten primair naar Parijs voor de verdieping van hun kennis van de *artes liberales*. Het laatste derde van de twaalfde eeuw was de periode waarin het nieuwe universitaire curriculum in Parijs vorm kreeg, en men zou de verlening van de statuten van 1215 aan de Parijse universiteit door paus Innocentius als de afronding van dat proces kunnen zien.

De manier waarop Menko erover schrijft, namelijk alles in één adem opnoemend en het geheel aanduidend als één studium, in plaats van meerdere studia, doet vermoeden dat het één opeenvolgend leertraject was. Alles overwegende lijkt het veel logischer dat Emo zelf niet voor niets slechts Oxford noemt als dé plaats waar zijn scholing plaats vond. De door Menko consequent aangegeven volgorde Parijs-Orléans-Oxford, en Parijs-Oxford is inderdaad de meest logische als voor de universitaire scholing van Emo en Addo in de *artes* de basis was gelegd in Frankrijk op zijn vroegst vanaf 1188, waarop na de oversteek naar Oxford de bekroning van de studie met de ommezwai naar de rechtenstudie volgde.

Volgens Menko hadden Emo en Addo in Oxford ook de *Decreten* (waarmee de door Gratianus aangelegde collectie pauselijke uitvaardigingen werd

bedoeld), de *Decretalen*, het *Liber Pauperum* (een handboek voor de studie van het Romeins recht) en allerlei andere canoniek rechtelijke boeken en wereldlijke wetboeken gekopieerd, waarbij ze om beurten sliepen (*vigilias dividendo*), om maar zoveel mogelijk profijt van hun studie te hebben. Of dit betekent dat ze uit 'zunighait' ook maar één bed hadden, vermeldt de geschiedenis niet. Dit riekt natuurlijk naar overdrijving, maar maakt in elk geval duidelijk dat de enorme kennis waarover Emo later bleek te beschikken op noeste arbeid gebaseerd was. Later schreef Menko nog eens dat de geringe hoeveelheid slaap die Emo nodig had het gevolg was van de in Parijs en Oxford ontwikkelde gewoonte om de halve nacht door te schrijven. En hij voegde er aan toe dat de nachtelijke werkverdeling van destijds (*divisio noctis*) nog steeds in die boeken te zien was, vooral in de *Decreten* en in het *Liber Pauperum*.⁷

Ondanks alle bewondering en overdrijving mogen we aannemen dat Menko gelijk had toen hij stelde dat Emo inderdaad in de eerste decennia van de dertiende eeuw, op het vlak van de *artes liberales* en de beide rechten, alle Friese geestelijken van zijn tijd overtrof.⁸

Innocentius' jeugd en scholing

Ook voor Emo's tegenspeler in dit verhaal geldt dat de gegevens over zijn leven - en zeker die over zijn jeugd - gekleurd genoemd mogen worden. Natuurlijk is het dossier betreffende het pontificaat van één der meest spraakmakende en ambitieuze pausen uit de geschiedenis aanzienlijk rijker gevuld dan dat van Emo. Het Vaticaanse archief bevat een reeks registers die zijn handelen op het hoogste niveau documenteren. Maar voor de periode tot aan zijn aantreden als paus moeten historici vooral een beroep doen op de *Gesta Innocentii*.⁹ In deze *Gesta* beschrijft een anonieme tijdgenoot het leven en handelen van Innocentius tot 1208, waarbij hij beslist de bedoeling heeft gehad een gunstig beeld van zijn held te schetsen.

Tien tot vijftien jaar vóór Emo van Huizinge - rond de jaarwisseling van 1160-1161 - werd op het kasteel van Gavignano, nabij Segni in de streek van Anagni, ten zuidoosten van Rome, Lotharius dei Conti di Segni

7 Ibidem, 320-321.

8 Ibidem, 290-291.

9 Nadat daar zeer lang naar is uitgekeken is enkele jaren geleden eindelijk een vertaling daarvan verschenen: *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymous Author. Translated with an introduction and notes by James M. Powell* ed. (Washington DC 2004).

geboren. Zijn vader was een telg uit de familie van de Conti da Segni die als gemiddeld aanzienlijke landbezitters – je zou ze bijna hoofdelingen kunnen noemen – deel uitmaakten van de elite van de regio. Geen afstamming die een rol als leider van de christenheid zou doen verwachten. Voor Lotharius' carrière was het belangrijker dat zijn moeder Claricia Scotti stamde uit een familie die behoorde tot het Romeinse patriciaat. Hoewel er onvoldoende bewijs is voor de stelling dat Paulus Scolari die in december 1187 tot paus Clemens III werd gekozen, een naaste verwant was, werden Lotharius' banden met de pauselijke kringen al snel van belang. Clemens was in elk geval degene die Lotharius in 1190, dus op 29-jarige leeftijd opnam in het college van kardinalen. Op dat moment had Lotharius zijn scholing al achter de rug. Hij ontving die in drie 'etappes' in Rome, Parijs en Bologna. Volgens de overlevering volgde de latere paus Innocentius zijn basisopleiding in Rome aan de school van de Benedictijnenabdij Sant'Andrea al (Monte) Celio, maar het is waarschijnlijker dat hij aan de *schola cantorum* van het Lateraan is doorkneed in de fijne kneepjes van de liturgie die later in zijn geschriften ook zo'n belangrijke plaats zouden innemen.

Vóór zijn verheffing tot kardinaal moet Lotharius ruwweg in de periode 1180/81- begin 1187 een studie in Parijs hebben gevolgd. Dus ruim voordat Emo als ruwe bolster van het Groningse platteland na zijn leertijd als hospitant van het benedictijner schooltje in Feldwerd met zijn broer Addo zijn rondreis langs de kenniscentra van Noord-West-Europa begon. De uitdagende gedachte dat Lotharius/Innocentius en Emo elkaar wellicht ontmoet of 'geschampt' kunnen hebben in Parijs, lijkt daarmee kansloos. En zelfs als er een kortstondige gelijktijdigheid aan te tonen zou zijn, is het hoogst onwaarschijnlijk dat de Italiaanse 'ouderejaars' Lotharius, vervuld van ambities en beloften van een carrière in het hart van het christendom, tussen zijn duizenden medestudenten die tot een andere 'natie' behorende Groninger 'eerstejaars' een blik waardig heeft gekeurd.

In tegenstelling tot Emo, zal de in Rome op het 'grotere werk' voorbereide Italiaan wel degelijk vooral voor de theologie naar Parijs zijn gegaan. Toch gold zelfs voor hem dat de *artes*-studie de basis van de kennis diende te zijn. Zelf meldde Lotharius, eenmaal paus, dat hij in Parijs zijn minderjarigheid met de *artes*-studie had doorgebracht. Maar later meldde hij in een brief ten behoeve van zijn oud-docent Petrus van Corbeil dat hij van hem in Parijs de *divina pagina* – de theologie – had geleerd.¹⁰ Het was een theologische

10 W. Imkamp, *Das Kirchenbild Innocenz' III., (1198-1216). Päpste und Papsttum*, Bd.22 (Stuttgart 1983) 25.

scholing die zeer sterk op Schrift-exegese gericht was, en zich in het bijzonder richtte op praktisch-morele vraagstukken, elementen die in het latere handelen van Lotharius als paus voortdurend herkenbaar bleven.

In Lotharius' geval werd zijn scholing bekroond met een kort verblijf, van maximaal twee jaar in 1187 en 1188, in het zuidelijke centrum van de rechtenstudie en scholastiek: Bologna. Tot 1190 doceerde daar de 'wereldberoemde' Huguccio van Pisa, die als de belangrijkste decretist en canoniek-jurist van de middeleeuwen wordt beschouwd. In de halve eeuw voorafgaande aan Innocentius' studiejaren was Bologna, onder keizerlijke impulsen uitgegroeid tot de universiteit waar de wedergeboorte van het Romeinse recht – die al in de elfde eeuw was ingezet – een politieke lading had gekregen. Daarnaast was Bologna het centrum geworden en gebleven waar de Romeinskerkelijke bestuurselite het kerkelijk recht bestudeerde en aanscherpte. Een prachtige kweekplaats voor pausen dus.

Twee carrières: Emo's ambities

Nadat Emo zich als een 'kennispons' in drie van de belangrijkste kenniscentra van de late dertiende eeuw had volgezogen met teksten en glossen en commentaren, en ook Addo minstens knapper was teruggekomen dan dat hij was weggegaan, werd Addo – naar het zeggen van Menko – pastoor van Westeremden. Dit moet ruwweg tussen 1194 en 1199 zijn geweest. Daarbij benutte Addo de hulp van zijn broer om de parochieschool op poten te zetten. Emo gaf daar enige tijd les aan *multis scholaribus*, veel scholierijtjes.¹¹ Kom daar tegenwoordig nog maar eens op: een schoolmeester in Westeremden die aan drie universiteiten gestudeerd heeft! Na korte tijd – we kennen helaas nog steeds geen jaartallen – werd Emo echter, ondanks het feit dat hij nog niet tot priester was gewijd, gekozen als pastoor van Huizinge. In recordtempo ontving hij de eerste vijf lagere wijdingen – waarvoor hij in wezen 'overbevoegd' was, om daarna de voorgeschreven vijf jaar te moeten wachten tot de priesterwijding. Die jaren besteedde hij zijn tijd aan het hem opgedragen officie (pastoorsambt) en aan het 'officie van het lezen en schrijven' om zich vooral theologisch verder te ontwikkelen.

Het is haast adembenemend om je voor te stellen hoe in het piepkleine parochiekerkje van Huizinge een intellectuele gigant als het ware zich opgesloten had in de grot van het priesterschap en daar misschien net zoveel perkament zit vol te pennen als de veestapel van het dorp kan produceren.

¹¹ Jansen en Janse, *Kroniek*, 290-291.

Een pastoor, maar bijna een kluizenaar.

Daarom is het niet verwonderlijk dat Emo's ambities, zo zorgvuldig opgekleefd in den vreemde, hoger, en misschien zelfs verder lagen. Nadat hij daadwerkelijk tot priester was gewijd, ergens tussen 1201 en 1206, werd het verlangen naar een kloosterleven steeds sterker. En in het voorjaar van 1209 – het eerste duidelijk gedateerde moment in Emo's leven, je zou bijna zeggen zijn 'echte' geboorte als kloosterling – trad hij in in een klooster.

Om nou te zeggen dat dit een indrukwekkende vooruitgang was ... nee! Het was het kloostertje dat Emo's oudere neef Emo omstreeks 1200 had gesticht op het erf van zijn boerderij Romerswerf iets ten westen van Appingedam. Emo senior had daar een zootje van gemaakt. Hij was zelf geen priester, maakte ruzie met alle omringende kloosters, waardoor geen orde dit kloostertje wilde opnemen in hun organisatie, en het opnemen van zowel monniken als nonnen leidde ook al tot problemen. Over die nagenoeg failliete familieboedel ontfermde Emo van Huizinge zich. Geen Feldwerd of Aduard, laat staan Werden of Varlar, maar gewoon een krakemikkige stichting die door al het geruzie nauwelijks een 'stiltecentrum' geweest kan zijn, werd de plaats waar Emo's talent bijna als paarden voor de zwijnen zich moest doen gelden.

Is het verwonderlijk dat Emo zielsgelukkig was toen op 23 juni 1211 'het grootste en verstandigste deel van de kerkpatroons' van Wierum besloot hun kerk aan het kloostertje te schenken?¹² De plaatselijke pastoor trad in bij de benedictijnen en Emo zou de kans krijgen om in Wierum een nieuwe start te maken met een gemeenschap van monniken. Het leek een schitterende kans, totdat een niet nader genoemde Ernestus, die als een *prepotens*, een soort super-potentaat, wordt aangeduid, zich op grond zijn deel van het begeevingsrecht van de kerk van Wierum tegen de schenking verzette. En hij kreeg daarbij – ogenschijnlijk bizar – de steun van de bisschop van Münster, Otto von Oldenburg. Maakte Ernestus wellicht deel uit van het machtsnetwerk van de Oldenburgse graven in de Friese gebieden en bedreef de bisschop familiepolitiek onder het mom van kerkpolitiek? We zullen het waarschijnlijk nooit weten.

Maar Emo nam zijn toevlucht tot een wel heel abrupte, onverwachte en uiterst slimme actie. Met de koppigheid van een geboren Groninger, de onverschrokkenheid van een hoofdeling, een universitair geschoolde kennis van het kerkelijk recht en een mateloze religieuze gedrevenheid besloot hij tot wat sommigen een wanhoopsdaad zouden noemen, een vlucht

12 Ibidem, 22-23.

vooruit, maar wat in wezen een geniale zet was: hij ging op reis. Eerst naar Prémontré, om minstens ruggesteun te krijgen van de orde waarbij hij zich wilde aansluiten – de Premonstratenzers – en daarna naar Rome om bij de ‘hoogste baas’ zijn gelijk te halen. Niet de aartsbisschop van Keulen, die een neef was van de bisschop van Münster en tot over zijn nek verwickeld in de troonsopvolgingsstrijd in het Duitse Rijk, die uiteindelijk in Bouvines (1214) zou worden uitgevochten, maar de paus zelf moest hem helpen. En dus vertrok hij in de late herfst van 1211, op 9 november, toen de nachtvorst de velden al hard maakte, naar het zuiden.

Twee carrières: Innocentius aan de macht

In Rome zat die paus bepaald niet op Emo te wachten. Toen Lotharius dei Conti op 8 januari 1198 tot paus werd verkozen, stond hij op het punt 37 jaar te worden. Dat was voor Rome wel even een cultuurschok, omdat Innocentius’ voorganger Celestinus III bij diens verkiezing op 30 maart 1191 al 85 jaar was geweest en dus ongeveer 92 bij zijn overlijden. Celestinus’ roerige, deels machteloze pontificaat en de verwikkelingen met de wereldlijke machten, bepaalden in hoge mate de stellingname van Lotharius als paus. Het waren de leerjaren in de Romeinse praktijk.

Sinds zijn studie in Parijs en Bologna had Lotharius een stormachtige carrière doorlopen. Al tijdens zijn studie was het pad voor zijn carrière in het Vaticaan verder geëffend, bijvoorbeeld toen hij met kardinaal Octavianus begin 1187 als pelgrim naar Canterbury reisde, als intermezzo tussen de twee studieplaatsen in. Daar is hem ongetwijfeld in stilte ‘de maat genomen’. Al in november 1187 wijdde paus Gregorius VII Lotharius tot subdiaken, ruim een maand voordat de dood deze paus wegrukte en Lotharius ‘patroon’ Petrus Scolari als Clemens III de tiara op het hoofd gedrukt kreeg. De ambtsperiode van Clemens III was maar kort, hij overleed eind maart 1191, en zou worden gedomineerd door de gebeurtenissen van de inname van Jeruzalem door Saladin op 2 oktober 1187 tot en met de mislukking van de derde kruistocht als gevolg van de verdrinking van haar belangrijkste deelnemer, keizer Frederik Barbarossa op 10 juni 1190 en het gekrakeel tussen de andere wereldlijke leiders.

Midden in die woelige periode – omstreeks de jaarwisseling van 1189-1190 – benoemde paus Clemens Lotharius tot kardinaal-diaken, met de kerk van de heiligen Sergius en Bacchus als zogenoemde titulaire kerk. Als kardinaal van krap 29 jaar werd Lotharius onder paus Celestinus een van

Fries op de dom van Fidenza, circa 1210, met een afbeelding van pelgrims of geestelijken op weg naar Rome.

de vooraanstaande leden van de pauselijke Curie, waar hij een soort van opperrechter werd.

De jaren onder Celestinus waren de jaren waarin de machtspolitiek van keizer Hendrik VI van Hohenstaufen tot toenemende spanningen in Italië leidden en in Duitsland de tegenstellingen Welfen-Staufen verder op de spits dreven. Celestinus had als een soort buikspreekpop Hendrik VI tot keizer 'mogen' kronen. Toen Clemens III overleed, stond het keizerlijk gezelschap al nagenoeg in feestkledij voor de poorten van Rome. Op 30 maart werd de stokoude Hiacintus Bobone, hoewel hij slechts de wijding als diaken had, tot paus gekozen. Nadat hij bliksemsnel op 13 april 1191 de priesterwijding had ontvangen kon hij de volgende dag als Celestinus III tot paus worden gekroond. Aansluitend kroonde hij nog dezelfde dag Hendrik van Hohenstaufen en Constance van Sicilië tot keizer en keizerin van het Duitse Rijk. De ene Bobo creëerde de andere. En Lotharius heeft het waarschijnlijk tandenknarsend aangezien.

In de jaren die volgden, scherpte Lotharius zijn geest en zijn pen. Met een aantal traktaten timmerde hij aan de weg, waaronder een *De misera conditione hominis* (over de ellendige toestand van de mens) waarin hij allerlei gedachten formuleerde die zomaar in de *soliloquia* van Emo zouden passen. Hij was getuige van de polarisatie tussen de kerk en de op het derde Lateraans Concilie van 1179 tot ketterij verklaarde bewegingen van

de Katharen en de Waldenzen. En hij scherpte zijn inzicht in de machtsverhoudingen in de wereld en daarmee zijn overtuiging dat een paus als almachtige regisseur het menselijk toneel zou moeten leiden.

Nog op de dag waarop Celestinus overleed, werd Lotharius unaniem tot paus gekozen. Ook hij moest eerst de priesterwijding ontvangen – op 21 februari 1198 om de volgende dag te kunnen worden ingehuldigd.

Dit was het begin van een turbulent, krachtdadig, productief en provocerend pausdom waarin hij bijna negentien jaar aan het hoofd van de christenheid stond. Een pausdom dat het fiasco van de Vierde Kruistocht moest beleven, en de droom van een nieuw, Latijns-christelijk keizerrijk in het oosten; de opkomst van nieuwe ‘alternatieve’ bewegingen, die als bedelorden werden ingekapseld en de wrede toepassing van het kruistochtwapen tegen de Albigenzen; de pauselijke voogdij over een keizerskind – Frederik II – dat uiteindelijk doelbewust zijn eigen weg zou gaan en de verheving van de strijd tussen Engeland en Frankrijk, waarmee allerlei andere machtsconflicten verweven raakten. Een pausdom waartoe misschien de verre echo's doordrongen van de opkomst van een nieuwe grootmacht in Azië, de Mongolen onder leiding van Dzjenghis Khan; een pausdom ook dat meer dan ooit doordrongen was van het belang van kennis voor een samenleving, mits die maar het christendom als het hoogste goed beschouwde en de paus als haar hoogste dienaar.

De telg van de Groningse plattelandsadel en de telg van de adel van de Campagna bij Segni werden door een wereld van verschil verenigd. In een vreemde paradox die hun levens gedurende vijftig dagen parallel liet lopen.

De proost en de paus: 50 dagen

Op 9 november 1211 was Emo dus naar Rome vertrokken, op een haast onmogelijke missie, maar vastberaden om zijn gelijk te halen, vergezeld van een oude vriend en misschien nog één of twee metgezellen. Of paus Innocentius III echt op hem te wachten zat, zal hij zich nauwelijks hebben afgevraagd. Hij was een man met een missie, een proost die zijn kloosterwens gedwarsboomd zag! En dus haastte hij zich via Coevorden naar het grootste Premonstratenzer klooster ten oosten van de Rijn: Hamborn bij Duisburg.¹³ Met een gevaarlijk doorsteekje door het machtsgebied van de Münsterse bisschop. Daarna via onder meer Maastricht en Villers-la-Ville

13 De beschrijving van de reis is te vinden in Jansen en Janse, *Kroniek*, 24-31.

(een nog steeds als gigantische ruïne te bewonderen Cisterciënzerabdij ten zuidoosten van Brussel), waarschijnlijk op 28 november 1211 in Prémontré aan te komen, waar de abt een vurig pleidooi schreef voor pauselijke steun aan Emo vanwege de *religionis in patria memorata raritas*, dus omdat religie – in haar kloostervorm – zo’n zeldzaamheid in die Friese landen was. Daardoor gesteund nam Emo zijn pakezel weer aan de leiband en liep monter door... De reconstructie van zijn reis heeft uitgewezen dat hij direct na Kerstmis, op 26 december 1211 op de Mont Cenis is aangekomen. Wat Hannibal lang vóór hem, en aspirant-keizer Hendrik VII een eeuw na hem in een veel prettiger seizoen deden, deed onze Groninger hartje winter; bevroren van ledematen, maar verhit van hart en ziel.

Op 19 januari kwam hij in Rome aan, na de verbazingen van de architectuur, de handel, het bruisende leven van steden als Lyon, Pavia en Lucca en de ontberingen van de Alpen en de Apennijnen te hebben getrotseerd. Daar hield de paus zich met heel wat gewichtiger zaken bezig. Het register van Innocentius III laat zien dat hij op die negentiende januari 1212 een brief uitvaardigde, gericht aan alle gevangenen in Alexandrië en Babylon.¹⁴ Een paar dagen later richtte Innocentius een schrijven aan de Militia Christi in Riga, in verband met hun strijd tegen de *barbaras nationes*, en weer wat later aan de koning van Castilië – die zich opmaakte voor een grote slag tegen de Moren die op 12 juli bij las Navas de Tolosa zou plaatsvinden – en die van Hongarije, de aartsbisschop van Magdeburg en ga zo maar door. Bovendien bereikten voortdurend verontrustende berichten over de escalatie van de vijandelijkheden tussen zijn pupil Frederik II en tegenkoning Otto von Brunswijk het pauselijke hof. Daarbij vergeleken was een Groninger proost, die kwam klagen over de Münsterse bisschop een peulenschilletje.

Wat voor Emo als het brandpunt van zijn ambities hoofdzaak was, was voor Innocentius bijzaak. Het is teleurstellend, maar niet verwonderlijk dat in het register van ‘grote zaken’ niets is terug te vinden van Emo’s inspanningen.

Het moet Emo vreemd te moede zijn geweest in dat vreemde, misschien zelfs enigszins vijandige Rome. Aan de ene kant bracht het hem in onmiddellijk contact met het hart van alles waarvoor hij stond, met de bron en het

14 Van dit gedeelte van de registers van Innocentius III bestaat nog geen integrale editie. De hierna volgende gegevens zijn verkregen uit het Registrum Vaticanum 8 in het Vaticaans Archief, over de pontificaatsjaren XIII-XVI van Innocentius III (betreffende de jaren 1210-1214), dat tegenwoordig nog slechts als CD-Rom ter plaatse raadpleegbaar is.

doel van alle kennis die hij had vergaard. Misschien zelfs wel letterlijk met studiegenoten uit Parijs, Orléans of Oxford die in Rome emplooi hadden gevonden of het – net als hij – aandeden met een missie, een opdracht, een klacht of een voorstel. Maar aan de andere kant moet hij onthutst de enorme afstand hebben ervaren, die onderweg ook telkens letterlijk was toegenomen, tot zijn bedoeninkje op die kleine kerkterp in Fivelgo. Het gigantische maatverschil tussen het kerkje van Huizinge en de kathedraal van Soissons, de dom van Milaan en de St. Jan in Lateranen en al die andere, stokoude, eerbiedwaardige kerken.

Als we hem mogen geloven, heeft het hem vooral geïnspireerd. Vijftig dagen heeft hij zich verbeten

een weg gebaand door de stroperige bureaucratie van de Curie, waar ene subdiaken Andreas hem vakkundig aan allerlei lijntjes hield. Maar diezelfde vijftig dagen gebruikte hij om als een hondje de paus te volgen bij alle erediensten in de Romeinse kerken. Hij viel wat dat betreft met zijn neus in de boter: eeuwenlang droegen de pausen jaar in jaar uit tijdens de vasten elke dag in een andere kerk in Rome de zogenoemde statiemissen op.

Vanaf het begin van de vasten – in 1212 op Aswoensdag 8 februari – tot zijn vertrek uit Rome op 11 maart kon Emo dagelijks de paus met zijn hele stoet van kardinalen tot klerken en hun geruis van kazuifels, alben en stola's gadeslaan en zich deel voelen van de bonte pauselijke entourage.¹⁵ Een vreemdeling in Jeruzalem, maar toch een beetje thuis in Rome.

De kerk van Santa Maria in Trastevere, waar Emo op 23 februari 1212 door Innocentius III de mis hoorde lezen.

15 Een prachtige sleutel hiertoe is de analyse van de staties in S. de Blaauw, *Cultus et decor. Liturgie en architectuur in laatantieek en middeleeuws Rome* (Delft 2007, aangevulde herdruk van de eerste, als dissertatie verschenen druk uit 1987).

Recipimus hactenus doloribus plenas. Universis Capitis Alexandria & Babilonia constituit
 et multis circumstantiis. quas tam nos qm. de fide. m. alexandria priarcha nro applan
 dieris eripnas et preparas. n. e. f. m. de m. supiori q. natiar priarche jectur. up
 piam. neptedis euadant. nos aut quia aplo dice possim. d. n. m. infirmas. n. e. m. e.
 f. m. ut m. supiori que natiar priarche alexandria up. d. m. g. m. tangi. anno m.
 format. d. n. f. uos p. b. e. l. e. c. o. s. d. m. i. s. t. a. t. e. m. a. m. m. o. n. e. n. d. a. m. d. m. o. m. h. a. c. t. u. n. d. i. q. u. a. t. i. n.
 non sub obsecratione d. m. i. d. i. c. i. j. o. b. s. e. c. r. a. t. i. o. n. e. p. e. n. i. t. u. s. a. b. s. t. i. n. e. n. e. p. n. o. s. m. t. g. e. n. t. e. s. f. a. n. c. i.
 nomen d. n. i. b. l. a. s. p. h. e. m. e. t. u. r. a. l. i. q. u. i. m. f. r. u. s. t. r. a. p. r. o. f. e. c. i. t. o. u. e. l. a. d. o. s. m. a. m. u. e. l. a. n. o. b. i. s. s. o. l. a. c. i. u. r.
 e. x. p. e. c. t. a. t. o. d. a. t. l. a. t. e. r. a. n. x. m. j. k. l. f. e. b. r. u. a. r. j. p. o. n. d. m. a. m. o. p. r. o. d. e. m. o. m. a. g. i. s. t. r. o. s. f. i. l. i. u. s.

Uitsnede uit het register van Innocentius met de zaak die in behandeling was op de dag van Emo's aankomst, 19 januari 1212. Reg. Vat. 8, fol. 79v.

Epiloog

Emo kreeg zijn pauselijke steunbetuiging. Die zal hem niet helemaal hebben bevredigd: hij behield zijn kerk, maar moest toch maar een gedeeltelijke financiële schadeloosstelling aan Ernestus betalen. Dat riekte naar simonie, wat hem later ook nog stevig bezighield bij zijn gewetensonderzoek. Maar hij kon triomfantelijk naar Groningen afreizen.

In Rome ging het leven door alsof Emo er nooit geweest was. *Business*, maar niet helemaal *as usual*. Zou Emo nog twee weken gewacht hebben, dan had hij het verrassingsbezoek van Frederik II aan Rome meegemaakt, waarmee deze de acclamatie van het volk van Rome en de belangrijke pauselijke steun voor zijn koningschap kreeg.

Maar Emo had geen tijd. Hij had trouwens ook geen geld meer; dat was opgeraakt aan consumpties en bureaucratie. Daarom leende hij geld van kooplieden die hij als onderpand zijn kostbaarste bezit – ‘de pauselijke oorkonde’ – moest geven. In Bologna zou *the switch* plaatsvinden, maar ... wat Emo voor zichzelf had gevreesd was de kooplieden overkomen: zij waren onderweg beroofd en hadden daarbij ook de oorkonden verspeeld.

Emo's metgezel Hendrik ging spoorwegs opnieuw naar Rome om een kopie te halen, terwijl de proost van Wierum in Bologna achterbleef om de gewoonte uit zijn studietijd weer op te pakken: boeken kopiëren. Waar kon dat beter dan in het centrum van de rechtenstudie, waar Lotharius, die Innocentius werd, dezelfde boeken in handen had gehad. Nog even waren twee werelden, haast virtueel, in contact.

Daags na Pinksteren, op 14 mei 1212 begon de thuisreis opnieuw. Zonder al te grote tegenslagen eind mei de Zwitserse Alpen over, midden juni gerieflijk in een dag of tien per boot de Rijn af van Straatsburg tot Keulen, om op 6 juli terug te keren in het Nijeklooster.

Nog hetzelfde jaar werd met de zoon van Ernestus een schikking getroffen. Ter afsluiting van deze episode scheef Emo in zijn kroniek 'en zo had hij, om met Augustinus te spreken, door wat geld te verliezen zich vrede gewonnen'.